

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Piotr Sawicki

Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.2>

Piotr Sawicki

Uniwersytet Warszawski

p.sawicki19@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1522-0810

ROLA CERKWI PRAWOSŁAWNEJ W KSZTAŁTOWANIU
TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ BIAŁORUSINÓW
NA GRODZIŃSZCZYŹNIE PO ZAKOŃCZENIU
PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ
(NA PRZYKŁADZIE PIERWSZEGO BIAŁORUSKIEGO ZJAZDU
GUBERNI GRODZIŃSKIEJ)

**The Role of the Orthodox Church in Shaping the National Identity
of Belarusians in the Grodno Region Following the Conclusion
of the First World War
(On the Example of the First Belarusian Congress
of the Grodno Governorate)**

Abstract

After the conclusion of peace in Brest on March 3, 1918, the Orthodox population, previously evacuated deep into Russia in the summer of 1915, returned to their ethnic territories with the expectation of resuming their religious practices. The clergy, accompanied by the faithful, commenced the restoration of the pre-war diocese of Grodno.

However, Orthodox Christianity, which had been predominant in these areas prior to the evacuation, encountered resistance from both the Catholic Church and

the Catholic population, bolstered by the support of the Polish state. Remarkably, the existing literature scarcely highlights the Orthodox Church's endeavours to garner backing for reconstructing its pre-war political and social standing within the Belarusian national movement.

This juncture in the history of Orthodoxy in Western Belarus merits particular attention as it affords us the opportunity to comprehend the role of the Orthodox Church in shaping the Belarusian identity of its adherents and in championing Belarusian aspirations for national liberation.

Keywords: First World War, Orthodox Church, Belarusians, Grodno region, national identity, Russian Council – “Russkaj Uprava”, First Belarusian Congress of the Grodno Governorate

Epokowe zmiany w Europie Wschodniej, wywołane upadkiem monarchii rosyjskiej, rewolucją bolszewicką oraz klęską Cesarstwa Niemieckiego, przyczyniły się do powstania nowych geopolitycznych uwarunkowań, w jakich znalazła się prawosławna diecezja grodzieńska po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Przywiodło to prawosławne duchowieństwo na Grodzieńszczyźnie do podjęcia odpowiednich kroków w celu przystosowania eparchii do nowej politycznej sytuacji. W nowopowstałym klimacie międzynarodowym, w którym nastąpiło powszechne uznanie prawa narodów do samostanowienia, Cerkiew prawosławna na Grodzieńszczyźnie swój byt oparła na białoruskim ruchu narodowym, bowiem ze względu na skład etniczny swych wiernych była z nim najmocniej związana. W taki sposób jej los stał się zależny od narodu białoruskiego i jego sukcesu w budowie własnego suwerennego państwa. Ten moment w dziejach prawosławia na terenach Zachodniej Białorusi zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ ukazuje rolę Cerkwi prawosławnej w kształtowaniu świadomości narodowej Białorusinów i jej współdziałanie w tworzeniu białoruskiej państwowości.

Koniec pierwszej wojny światowej doprowadził do rywalizacji o zwierzchność państwową nad byłą gubernią grodzieńską. Na jej terytorium pretendowało jednocześnie kilka państw: Białoruska Republika Ludowa, Rosja bolszewicka, Polska, Litwa oraz Ukraina¹. W regionie nastąpiła rywalizacja pomiędzy zwolennikami poszczególnych opcji, którzy

¹ Ў. Ляхоўскі, А. Чернякевич, *Гродзенская губернская управа*, [w:] Берасцейскі Хранограф: зборнік навуковых прац. Вып. 5. Брэст: Альтернатыва, 2010, s. 121.

chcieli w jak najszybszy sposób doprowadzić do rozstrzygnięcia sprawy na swoją korzyść. Określenie przynależności państwowej byłej guberni grodzieńskiej w formie plebiscytu stawało się mało realnym. W swych dążeniach najbardziej aktywna była strona polska, której w listopadzie 1918 roku udało się powołać organizacje narodowe o charakterze militarnym i politycznym. W ten sposób powstała Rada Wojskowa Ziemi Grodzieńskiej, Samoobrona Ziemi Grodzieńskiej oraz Polska Rada Naczelna Ziemi Grodzieńskiej, która 28 grudnia 1918 roku zwróciła się z oficjalną prośbą do polskich władz centralnych o przyłączenie Grodzieńszczyzny do odrodzonej Polski². Jedynie obecność wojsk niemieckich nie pozwalała Polakom na realizację zamierzeń. Postępowanie mniejszości polskiej budziło kontrowersje i niepokój wśród Białorusinów, autochtonicznej populacji regionu oraz duchowieństwa prawosławnej diecezji grodzieńskiej wchodzącej w skład Patriarchatu moskiewskiego. Dla białoruskiej ludności polityka państwa polskiego godziła w istotny sposób w ich interes narodowy, ponieważ nie uznawała Białorusinów za gospodarzy tych terenów, a prawosławia za ich wyznanie narodowe, utożsamiając je z wiarą dawnych carskich władz. Natomiast Białorusinów wyznania katolickiego traktowano instrumentalnie: jako ludność, którą można było w łatwy sposób pozyskać do narodu polskiego w celu zdobycia przewagi demograficznej w regionie³.

Tę niekorzystną sytuację, w jakiej znalazły się naród białoruski i Cerkiew prawosławna na Grodzieńszczyźnie, spowodowało bieżenie. Była to przeprowadzona latem 1915 roku przez władze carskie ewakuacja ludności w głąb Rosji, w której udział wzięło około 1 miliona 400 tysięcy osób z terenów Zachodniej Białorusi⁴, w tym niemalże połowa mieszkańców guberni grodzieńskiej, będących głównie prawosławnymi Białorusinami⁵. Według twierdzenia Eugeniusza Mironowicza ewakuacja ludności cywilnej z guberni grodzieńskiej w 1915 roku doprowadziła do opustoszenia prawie wszystkich jej powiatów, a pod kątem wyznaniowym objęła około

² Ў. Ляхоўскі, А. Чернякевич, op. cit., s. 122.

³ Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy (dalej: BPW), Dział Starych Druków i Rękopisów, Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, nr akc. 1665/3, Plebiscyt na terenach wschodnich, k. 37.

⁴ Я. Міранвіч, *Усун, [w:]* Беженства 1915. ред. Л. Луба, Белосток 2015, s. 8.

⁵ P. Chomik, H. Głogowska, S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, E. Mironowicz, Z. Misiuk, H. Siemianczuk, *Historia Białorusinów Podlasia*, Białystok 2016, s. 230-231.

90% mieszkającej na tym terenie ludności prawosławnej⁶. Mając na uwadze przedwojenne statystyki, według których liczba ludności prawosławnej guberni grodzieńskiej 1 stycznia 1914 roku wynosiła 1 milion 21 tysięcy 82 osoby⁷, co przekładało się na 53% blisko 2-milionowej⁸ populacji guberni oraz dane szacunkowe określające liczbę uchodźców z guberni grodzieńskiej na około 900 tysięcy osób⁹, można przyjąć, że na jej terenie pozostało jedynie niewiele ponad 100 tysięcy wiernych cerkwi prawosławnej narodowości białoruskiej. Szacunkowo tworzyli oni zaledwie 10-12% całej populacji regionu¹⁰. Ewakuacja wiernych prawosławnej diecezji grodzieńskiej spowodowała, że ludność rzymskokatolicka zaczęła stanowić około 50% społeczeństwa i stała się największą grupą wyznaniową w guberni grodzieńskiej¹¹. Na skutek tego nastąpiło, istotne dla dalszych rozważań, odwrócenie proporcji wyznaniowych w regionie na niekorzyść Cerkwi prawosławnej. Pomimo tego gubernia grodzieńska u progu końca pierwszej wojny światowej nadal pozostawała regionem o przewadze ludności białoruskiej, której pozostało szacunkowo od 390 tysięcy do 410 tysięcy i tym samym stanowiła ona od 39% do 41% ogółu mieszkańców. Jednak znacząco zmienił się jej wewnętrzny skład konfesyjny, bowiem dominowali Białorusini wyznania rzymskokatolickiego, których było w przybliżeniu 290 tysięcy¹². Ludności żydowskiej pozostała ta sama liczba co przed ewakuacją, około 365 tysięcy osób¹³, ale wzrosły proporcje tej grupy etnicznej do około

⁶ S. Dymitruk, *Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 roku na przykładzie guberni tomskiej*, „Przeszłość Demograficzna Polski Materiały i Studia” 2017, t. 39, s. 310.

⁷ В.Н.Черепица, *Город-крепость Гродно. В годы первой мировой войны*. Гродно 2005, s. 120.

⁸ Na dzień 1 stycznia 1914 roku gubernię grodzieńską zamieszkiwało 1 mil 909 tys. 824 osoby. В.Н.Черепица, *Город-крепость Гродно. В годы первой мировой войны*. Гродно 2005, s. 120.

⁹ P. Chomik, H. Głogowska, S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, E. Mironowicz, Z. Misiuk, H. Siemianczuk, op. cit., s. 230, D. Michaluk, *Premier Białoruskiej Republiki Ludowej Antoni Łuckiewicz wobec polskich i litewskich aspiracji do Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny*, [w:] „Europa Orientalis 2 (2010) Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, s. 33.

¹⁰ P. Sawicki, *Uwarunkowania społeczno-polityczne diecezji grodzieńskiej w latach 1915-1921*, [w:] „Rocznik Białkopodlaski”, Rok 2019/2020, Biała Podlaska 2020, s. 196.

¹¹ Ibidem, s. 192.

¹² Ibidem, s. 196.

¹³ Н. А. Тройницкий, *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. XI. Гродненская Губерния, 1904*, s. 106-107.

36% całości społeczeństwa. Natomiast liczba Polaków w przybliżeniu wynosiła 210 tysięcy¹⁴ i stanowili oni około 21% populacji byłej guberni grodzieńskiej. Pomimo tego, że proporcje ludności polskiej względem ogółu mieszkańców podwoiły się i wciąż wzrastały, nadal pozostawała mniej liczną grupą narodowościową w porównaniu do Białorusinów czy Żydów, jednak najbardziej aktywną pod względem państwowotwórczym¹⁵.

Zmniejszenie białoruskiej prawosławnej populacji regionu doprowadziło do stworzenia sytuacji, w której ludność ta utraciła liczebną dominację i tym samym osłabiła swoją podmiotowość polityczną w regionie. W konsekwencji w czasie najistotniejszym dla budowy państwowości na terenie dawnej guberni grodzieńskiej zabrakło białoruskiej ludności prawosławnej¹⁶. Wykorzystało to polskie katolickie społeczeństwo, które dominującą postawą wywierało ogromną presję na pozostałych w regionie Białorusinów. Sytuację, w jakiej znalazł się ten naród, autor kroniki grodzieńskiej katedry św. Sofii Mądrości Bożej opisuje następująco: „w trakcie trzech lat bieżęstwa (w Grodnie – P.S.) prawosławnych było niewiele, byli zastraszeni i uciskani, dominowali nad nimi Polacy. [...] Miejscowa ludność rzymskokatolicka wykazywała nietolerancję i wrogość, na wszelkie możliwe sposoby drwili z prawosławnych, w niektórych sytuacjach prześladowali¹⁷. Również na terenach wiejskich, na których przeważała liczebnie ludność białoruska, była zdominowana przez polską mniejszość. Miejscami białoruscy chłopci, będąc uciskani przez sołtysów optujących za włączeniem do Polski, obawiali się wyjawiać swoją narodowość¹⁸.

Żyjąc w takiej nietolerancyjnej atmosferze, Białorusini w całym regionie czuli strach i niepewność, dlatego nie konsolidowali się w celu walki o swoje narodowe interesy. Konsekwencją takiego stanu rzeczy był odpływ ludności białoruskiej do narodu polskiego. Odbychał się on w dużej mierze kosztem pozostałych w guberni Białorusinów wyznania

¹⁴ *Ibidem*, s. 106.

¹⁵ BPW, nr akc. 1665/3, Plebiscyt na terenach wschodnich, k. 37.

¹⁶ D. Michałuk, *op. cit.*, s. 33.

¹⁷ Архіў Свята-Успенскага Жыровіцкага Манастыра (dalej: АСУЖМ), Летаніс Сафіійскага сабора. Летопись Софийского собора, к. 47-48. (tłumaczenie własne)

¹⁸ Государственный Архив Российской Федерации [dalej: ГАРФ], Ф. 5999 (Гродненская Губернская Белорусская Упарва), Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 1.

rzymskokatolickiego, którzy pozbawieni sąsiedztwa swoich prawosławnych współbraci łatwo ulegali polonizacji¹⁹. Poprzez oddziaływania rzymskokatolickiego kleru, kierującego się polską racją stanu, sukcesywnie byli włączani do narodu polskiego. Katolicka władza duchowna dbała o polski charakter narodowy wyznawców swego Kościoła. Łacińskie duchowieństwo z parafianami narodowości białoruskiej komunikowało się, wygłaszało kazania i prowadziło parafialną kancelarię w języku polskim²⁰. Z szykanami spotykali się świadomi białoruscy katolicy księży, którym zabroniono wygłaszać kazania w języku białoruskim²¹. Proces polonizacji Białorusinów katolików odbywał się szybko i z dużym sukcesem²². Tym samym ludność białoruska, zacierając religijną identyczność, z czasem traciła własną tożsamość narodową, zmieniając ją na polską. W ten sposób masowa ewakuacja Białorusinów wyznania prawosławnego w mocnym stopniu osłabiła białoruski ruch narodowy i pozycję Cerkwi prawosławnej, a wzmocniła aspiracje niepodległościowe Polaków oraz społeczno-polityczną rolę Kościoła rzymskokatolickiego. Stawało się jasnym, że ewentualne włączenie byłej guberni grodzieńskiej do przyszłego państwa polskiego będzie nie tylko jednoznaczne z klęską białoruskiej państwowości w tym regionie, ale również zagrożeniem dla z trudem odbudowanego po czasach unii brzeskiej prawosławia.

Od momentu zakończenia unii brzeskiej to właśnie środowisko prawosławnego duchowieństwa poniekąd zastąpiło dla białoruskiego włościanstwa utracone w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów własne elity. Sprzyjała temu głęboka religijność, którą charakteryzował się naród białoruski²³. W następstwie reaktywowania po czasach unickich parafialnych struktur Cerkwi prawosławnej na Grodzieńszczyźnie jej wiernymi stali się głównie białoruscy chłopcy, a większość ziemiaństwa, urzędników i mieszczaństwa było wyznawcami katolicyzmu, judaizmu bądź litera-

¹⁹ O. Łatyszczonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok 2002, s. 128, D. Michaluk, *Premier Białoruskiej Republiki Ludowej Antoni Łuckiewicz wobec polskich i litewskich aspiracji do Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny*, [w:] „Europa Orientalis 2 (2010) Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, s. 33.

²⁰ А. Мартос, Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни, Буэнос-Айрес 1996, s. 316.

²¹ P. Sawicki, op. cit., s. 193.

²² А. Мартос, op. cit., s. 316.

²³ I. Касяк, *3 гісторыі Праваслаўнай Царквы Беларускага народу*, Нью-Йорк, 1956, s. 37.

nizmu, co powodowało, że prawosławie w tym regionie postrzegano jako wiarę chłopską²⁴. Taki układ społeczny powodował, że pomimo trudnego położenia samego prawosławnego duchowieństwa to ono często stawało się przedstawicielem zapomnianego białoruskiego ludu, obrońcą naturalnych praw i godności, jedynym stronnikiem „chłopskiej” wiary i „chłopskiej” narodowości. Tego typu okoliczności sprawiły, że Białorusinom wyznanie dawało poczucie zachowania własnej odmienności etnicznej. Pomimo tego, że prawosławie było reprezentowane przez Cerkiew rosyjską, nie powodowało dyskredytacji świadomości narodowe ludności białoruskiej, albowiem swoją głębią sięgało do pierwotnego kijowskiego prawosławia, wspólnego dla wszystkich wschodniosłowiańskich narodów. Było to dawne ruskie chrześcijaństwo rodzime nie tylko Rosjanom, ale również Białorusinom czy Ukraińcom. W odniesieniu do czasów unickich, charakteryzujących się polonizacją regionu, tworzony przez rosyjską Cerkiew jeden prawosławny naród dawał Białorusinom większe szanse na zachowanie własnej narodowej tożsamości.

W tych społeczno-politycznych uwarunkowaniach powstała koncepcja zapadnorusizmu, której przedstawiciele wraz z liderem Michałem Kojałowiczem w swojej myśli narodowej odwoływali się pośrednio do rosyjskiej doktryny narodu²⁵, odrzucając ewentualną opcję polską²⁶, a stosunek zapadnorusów do Polaków był co najmniej niechętny²⁷. Było to spowodowane uciskiem na tle religijnym i etnicznym, jaki przejawiało polskojęzyczne rzymskokatolickie ziemiaństwo względem białoruskojęzycznych prawosławnych chłopów i duchowieństwa. Jeszcze do powstania styczniowego

²⁴ Г. Э. Щеглов, *Год 1863. Забытые страницы*. Минск 2007, s. 26.

²⁵ W carskiej doktrynie narodu rosyjskiego zakładano, że naród rosyjski tworzyli wielkorusy (Rosjanie), małorusy (Ukraińcy) i zapadnorusy (Białorusini). Teza ta w dużym stopniu legła u podstaw koncepcji zapadnorusizmu. Szerzej zob. A. Цьвікевіч, „*Западно-руссизм*”: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в., Менск 1993, passim.

²⁶ A. Buczyński, *Wybrane aspekty zapadnoruskiej tożsamości*, [w:] *Białorus: przeszłość i teraźniejszość: Kultura, literatura, język*, red. R. Radzik, M. Sajewicz, Lublin 2010, s. 15.

²⁷ Polacy byli odbierani jako element wrogi i szkodliwy. Po powstaniu styczniowym zastanawiano się nawet nad możliwością przesiedlenia Polaków „do Polski”, czyli w granice tzw. Kongresówki. Według M. Kojałowicza wszyscy katolicy mieszkający na Białorusi byli Polakami, I. Monolati, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2, *Ukraina i Białorus: Przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, red. W. Paruch, Lublin 2013, s. 173.

1863 roku praktycznie cała lokalna władza w zachodniobiałoruskich guberniach, znajdowała się w rękach Polaków, którzy nieprzychylnie odnosili się do rządu rosyjskiego, a wraz z nim Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi. Antyrosyjskie nastroje występowały w dwóch warstwach: spolonizowanego ziemiaństwa i katolickiego duchowieństwa, które dążyły do odbudowy Królestwa Polskiego, jednak daleko wykraczającego poza etniczne polskie ziemie, mianowicie w granicach dawnej Rzeczypospolitej. Do tego celu potrzebowali pozyskać masy dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego – autochtoniczną białoruską prawosławną ludność poprzez konwersję na katolicyzm i polonizację. Wymuszało to na Cerkwi politykę mającą na celu wzmocnienie swojej pozycji w społeczeństwie mieszanym wyznaniowo i zdominowanym politycznie oraz gospodarczo przez polskie ziemiaństwo i Kościół rzymskokatolicki.

Chcąc przeciwstawić się tym tendencjom, w środowisku prawosławnego duchowieństwa powstała koncepcja traktująca Białoruś (ówczesną Litwę) jako zachodnią Rosję, która będąc prawosławną monarchią, stanie się punktem oporu w walce z polską dominacją²⁸. Była to trudna walka o prawosławną tożsamość narodu białoruskiego. Wpływy polsko-katolickie na terenie guberni grodzieńskiej w drugiej połowie XIX wieku były wciąż widoczne, chociażby w architekturze krajobrazu, w kulturze, religijnych obyczajach i języku. W dalszym ciągu utrzymywała się duża liczba rzymskokatolickich świątyń, pomników, kapliczek czy przydrożnych krzyży. Kościoły dominowały bogactwem i splendorem nad ubóstwem prawosławnych cerkwi, które często były sędziwe i niewielkie. Pomimo tego, że od zakończenia unii minęły dziesięciolecia, prawosławne wiejskie społeczeństwo nie porzuciło przyswojonych przez siebie unickich zwyczajów. Na przywitania mówiono w języku polskim „Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus”, śpiewano polskie nabożne „Kantyczki”, po nabożeństwie w cerkwi bywało, że odwiedzano kościół w celu wysłuchania kazania księdza, a w świąteczne dni razem z katolikami wyznawcy prawosławia uczestniczyli w kościelnych procesjach²⁹. Powyższe praktyki wynikały ze stosowanej silnej presji polsko-katolickiej części społeczeństwa i bywało, że kończyły

²⁸ А. Цьвікевіч, „Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в., Менск 1993, s. 7.

²⁹ А. И. Милондов, *Заслуги графа М.И. Муравьева для Православной Церкви в Северо-Западном крае*, Харьков 1900, s. 39.

się konwersją na katolicyzm. W wyniku tego w guberni grodzieńskiej pod koniec XIX wieku mieszkało 213 tysięcy Białorusinów wyznania katolickiego³⁰. Również prawosławne duchowieństwo parafialne nie uchroniło się od pewnego stopnia polonizacji. W tamtym czasie na obszarze guberni grodzieńskiej ziemiaństwo polskiego pochodzenia, skupiające w swych rękach większość ziem, przemysł i władzę administracyjną, wywierało silny wpływ na funkcjonowanie prawosławnych parafii, z którym była zmuszona liczyć się nawet diecezjalna władza. Tym bardziej podporządkowani musieli być im ubodzy wiejscy proboszczowie, uzależnieni materialnie od właścicieli majątków ziemskich, nieprzychylnych wobec wszystkiego, co rosyjskie i prawosławne³¹. Materialna zależność od polskiego ziemiaństwa, a nawet samych chłopów deprecjonowało społeczne położenie prawosławnego parafialnego duchowieństwa, a tym samym wiarę, którą ono głosiło. Bywało, że nie otrzymawszy materialnego wsparcia od władz diecezjalnych czy państwowych, byli zmuszeni zwracać się z prośbą do katolickiego ziemiaństwa i aby uzyskać ich uznanie, duchowni musieli prowadzić rozmowę w języku polskim, chociaż nie byli Polakami, a językiem urzędowym był rosyjski³².

W tak trudnych społeczno-klasowych uwarunkowaniach, w jakich funkcjonowało prawosławne białoruskie włościaństwo, już samo stworzenie koncepcji zapadnorusizmu okazało się pozytywne dla wiejskich białoruskich mas, które nie posiadały narodowych elit. Pomimo planu włączenia Białorusinów do narodu rosyjskiego koncepcja ta wprowadzała do powszechnego obiegu nazwę języka narodowego i określała białoruski obszar etniczny, tym samym sygnalizując jego istnienie. Tego nie gwarantowała wcześniejsza koncepcja jednego spójnego politycznie i kulturowo narodu Rzeczypospolitej, tworzonego poprzez wprowadzenie unii z Kościołem rzymskokatolickim i polonizacją Rusinów Wielkiego Księstwa Litewskiego. W XIX wieku prawosławna ludność białoruska w oczach polskich elit i ziemiaństwa nadal nie była traktowana jako równoprawny naród i partner w walce z zaborcą o własne prawo do samostanowienia, a przeciwnie, jako jego sojusznik. Stawiało to białoruskich chłopów guberni grodzieńskiej w sytuacji osamotnienia i wyboru, powrotu do polskiej

³⁰ *Ежегодник России*, 1904 г., С-Петербург 1905, s. 106-107.

³¹ Г. Э. Щеглов, *Год 1863. Забытые страницы*. Минск 2007, s. 25.

³² С. Утрага, *Восстание 1863-1864 гг. И церковная жизнь в Белоруссии*, (rękopis), Жировичи 2000, s. 13-14.

dominacji i polonizacji na drodze konwersji religijnej czy szukania szansy na zachowanie swojej narodowej kultury i języka w oparciu o prawosławie, które w Imperium Rosyjskim było wyznaniem dominującym.

Zapadnoruszizm sprzyjał utrzymaniu białoruskiej tożsamości również poprzez założenie włączenia białoruskich mas w życie gospodarcze kraju. Jego ideolodzy domagali się przeprowadzenia gruntownej reformy rolnej. Miała się ona odbyć kosztem podziału wielkich majątków ziemskich posiadanych przez Polaków-katolików, dlatego nurt ten utrzymywał duże wpływy wśród warstw plebejskich społeczeństwa³³.

Mówiąc o ruchu zapadnoruskim, należy pamiętać o tym, że samo określenie zapadnoruszizmu miało charakter przede wszystkim polityczny, a nie etniczny. W tym drugim sensie jego przedstawiciele, na czele z Michałem Kojałowiczem, określali się zazwyczaj jako Białorusini. Poza tym stanowisko Kojałowicza i jego następców miało charakter skrajny i nie charakteryzowało wszystkich postaw określonych jako zapadnoruskie. Można mówić także i o względnie liberalnym zapadnoruszizmie, którego przedstawiciele, zachowując przywiązanie do Rosji, stworzyli zręby białoruskiej ideologii narodowej³⁴. W taki sposób prawosławna ludność Grodzieńszczyzny ukształtowana na zapadnoruskich wartościach swoją narodową tożsamość w znacznym stopniu opierała na prawosławiu rozumianym nie tylko w kategoriach religijnych, ale również kulturowo-cywilizacyjnych. Dla narodu białoruskiego prawosławie stanowiło jego podstawową religię, fundamentalny element świadomości narodowej, kształtujący rodzimą kulturę i tożsamość³⁵. Cerkiew rosyjską postrzegano zaś jako instytucję, która dawała poczucie bezpieczeństwa i ochrony przed obcym im kulturowo katolicyzmem związanym z polskim duchem narodowym. Z tych powodów dla białoruskiego ludu prawosławie stało się ważnym elementem życia społecznego i politycznego, głównym czynnikiem identyfikacji narodowej³⁶.

³³ I. Monolati, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia*, [w:] Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich, t. 2, *Ukraina i Białoruś: Przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, red. W. Paruch, Lublin 2013, s. 173.

³⁴ P. Chomik, H. Głogowska, S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, E. Mironowicz, Z. Misiuk, H. Siemianczuk, op. cit., s. 198.

³⁵ A. Mironowicz, *Wyznania a świadomość narodowa Białorusinów*, „Białostockie Teki Historyczne”, Białystok 2011, t. 9, s. 81.

³⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 6.

Podpisanie traktatu pokojowego w Brześciu nad Bugiem 3 marca 1918 roku zakończyło działania wojenne na froncie wschodnim i umożliwiło stopniowy powrót ludności prawosławnej na tereny byłej guberni grodzieńskiej. Jej obszar do kwietnia 1919 roku wciąż pozostawał pod okupacją wycofujących się wojsk niemieckich, dlatego nie została opanova przez bolszewików. Dla powracającej ludności prawosławnej dawało to przekonanie, że wróciwszy na swoje etniczne ziemie, wznowi przedwojenne życie. Wraz z prawosławną ludnością białoruską do dawnej guberni wracało duchowieństwo diecezji grodzieńskiej oraz zapadnoruska inteligencja, dawni rosyjscy urzędnicy czy oficerowie, którzy uciekali przed bolszewickim terrorem w Rosji³⁷. Ku ich zdziwieniu powrócili do rzeczywistości zupełnie odmiennej jak tej, z której byli ewakuowani w sierpniu 1915 roku. Grodno, które uważali za swoje miasto, leżące na ich obszarze historyczno-kulturowym, stało się im obce. Spotkali się w nim z nieuprzejmością zarówno ze strony okupacyjnych władz niemieckich, jak i licznych polskich organizacji³⁸.

Jako pierwszy z duchowieństwa powrócił z Moskwy 5 lipca 1918 roku proboszcz parafii katedralnej św. Sofii Mądrości Bożej Jan Karczyński, do którego władze niemieckie odniosły się z podejrzliwością. W tym samym czasie wrócił także proboszcz cerkwi w Zelwie Konstanty Rapięcki i sześciu innych prezbiterów³⁹. Po przybyciu duchowieństwa do Grodna okazało się, że pozycja Cerkwi uległa degradacji. Dowodem tego był upadek prawosławnych świątyń. Katedra św. Sofii Mądrości Bożej stała się kościołem garnizonowym dla armii niemieckiej, cerkiew św. Aleksandra pełniła funkcję magazynu mebli, a cerkiew Opieki Najświętszej Marii Panny stała się magazynem żywności. Prawosławna świątynia Narodzenia Najświętszej Marii Panny popadła w ruinę po pożarze, jaki miał miejsce podczas wycofywania wojsk rosyjskich z Grodna w 1915 roku. Przez trzy lata bieżęństwa obrzędy religijne odbywały się jedynie w klasztorze św. Borysa i Gleba w Grodnie, gdzie posługę kapłańską niósł pozostający na miejscu hieromnich Mitrofan, który także sprawował nabożeństwa we wsiach,

³⁷ А. К. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, [w:] *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917-1950 гг.* Москва: Крутицкое подворье; Общество любителей церковной истории, 1997, s. 92.

³⁸ АСУЖМ, Летаніс Сафійскага сабора. Летопись Софийского собора, к. 48.

³⁹ *Ibidem*, s. 46-47.

gdzie mieszkali pozostali na miejscu wierni cerkwi prawosławnej⁴⁰. Ten zastały przez diecezjalne duchowieństwo i prawosławną inteligencję stan polityczno-społeczny przyczynił się do samoorganizacji i własnej działalności politycznej. W październiku 1918 roku do Grodna powrócił biskup białostocki Włodzimierz (Tichonicki)⁴¹, który w wyniku nieobecności ordynariusza diecezji arcybiskupa Michała (Jermakowa)⁴², zgodnie z postanowieniem patriarchy moskiewskiego Tichona, rozpoczął zarządzanie diecezją grodzieńską⁴³. W obliczu możliwości pojawienia się na Grodzieńszczyźnie polskich władz państwowych odnowione kierownictwo prawosławnej diecezji grodzieńskiej na czele z biskupem Włodzimierzem wzmocniło wysiłki mające na celu niedopuszczenia do poszerzenia o terytorium diecezji polskiej państwowości⁴⁴.

Bezpośrednim czynnikiem determinującym udział Cerkwi prawosławnej w procesach polityczno-narodowościowych było dążenie Kościoła rzymskokatolickiego do zdobycia roli wyznania dominującego w regionie, osiągniętym kosztem Cerkwi prawosławnej i narodu białoruskiego. Kościół rzymskokatolicki, który na Grodzieńszczyźnie reprezentował interesy ludności polskiej, za sprawą aktywności politycznej odradzającego się państwa polskiego wzrastał w siłę⁴⁵. Z tego powodu, aby prawosławie odzyskało posiadaną przed bieżącością pozycję społeczno-polityczną, władze diecezjalne zaczęły postrzegać białoruski ruch narodowy, po pierwsze, jako

⁴⁰ Ibidem, s. 47.

⁴¹ Biskup Włodzimierz (Tichonicki) przed I wojną światową pełnił funkcję wikariusza diecezji grodzieńskiej, którego siedzibą był monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu. Święcenia biskupie otrzymał archimandryta Włodzimierz 3 czerwca 1907 roku w Soborze Aleksandro-Nowskiej Ławry w Petersburgu. *Митрополит Владимир. Святитель-молитвенник, 1873-1959*. Париж 1965, s. 29-30.

⁴² Biskup Michał (Jermakow) w 1905 roku został wyznaczony na ordynariusza diecezji grodzieńsko-brzeskiej, którą kierował przez 10 lat, do momentu ewakuacji eparchii, spowodowanej wybuchem I wojny światowej. Н. Дорощ, *Православный Гродно. Сборник очерков, фотографий, воспоминаний, духовного наследия, архивных документов об истории Гродненской епархии*. Гродно 2000, s.111, *Православная Энциклопедия*, red. generalna Patriarchy Moskwy i Wszechrusi, T. XIII, 2006, s. 158.

⁴³ A. Miłonowicz, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, [w:] „Elpis”, (20), 2018, s. 87, *Православная Энциклопедия*, red. generalna Patriarchy Moskwy i Wszechrusi, T. VIII, 2000, s. 665.

⁴⁴ Ў. Ляхоўскі, А. Чернякевич, op. cit., s. 124.

⁴⁵ М. Папіерзуўска-Турек, op. cit., s. 9-10.

sojusznika w walce z polonizacją i katolicyzacją swych wiernych, a po drugie, jak polityczną siłę, która stworzy prawno-ustrojowe uwarunkowania odpowiednie dla zachowania prawosławia w regionie.

Początkowo aktywność środowiska prawosławnego była skoncentrowana na potrzebie stworzenia instytucji reprezentującej interesy ludności prawosławnej w okupowanym wojskiem niemieckim Grodnie, na wzór już istniejących komitetów polskiego i żydowskiego. W ten sposób z inicjatywy i przy znaczącym udziale protoprezbitera Jana Karczyńskiego we wrześniu 1918 roku dziewięcioosobowa grupa miejscowej prawosławnej inteligencji utworzyła rosyjski komitet nazwany Ruską Uprawą⁴⁶. Jego przedstawiciele weszli w skład Tymczasowego Komitetu Miejskiego, powołanego przez okupacyjne władze niemieckie po wybuchu rewolucji listopadowej w Niemczech w 1918 roku. Głównym dążeniem tej organizacji było zabezpieczenie narodowych, religijnych i społecznych interesów prawosławnej ludności⁴⁷. W pierwszej kolejności Ruska Uprawa podjęła działania w kierunku poprawy położenia Cerkwi prawosławnej w Grodnie oraz polepszenia warunków bytowych dla powracających uchodźców⁴⁸. Jednak po dłuższym zapoznaniu się z nowymi geopolitycznymi uwarunkowaniami, w jakich znalazła się była gubernia grodzieńska, organizacja postawiła sobie bardziej poważne zadanie, zmierzające do osiągnięcia celu politycznego. W świetle prowadzonej przez Polaków aktywnej agitacji na rzecz włączenia Grodzieńszczyzny do Polski Ruska Uprawa, aby zahamować ten proces, podjęła działania zmierzające do zbudowanie białoruskiej państwowości na terenie dawnej guberni grodzieńskiej. W różnych jej częściach były organizowane Uprawą zgromadzenia, na których informowano o swej działalności i uzyskiwano poparcie miejscowej ludności⁴⁹. W ten sposób organizacja społeczna działająca z ramienia Cerkwi prawosławnej stała się instytucją reprezentującą interes narodu białoruskiego. Pod jej wpływem wśród prawosławnej ludności aktywizował się białoruski ruch narodowy, który został ściśle powiązany z życiem Cerkwi prawosławnej. Początkowo dla środowiska tworzącego Ruską Uprawę pojęcie narodu było

⁴⁶ АСУЖМ, Летаніс Сафіійскага сабора. Летопись Софийского собора, к. 47.

⁴⁷ ГАРФ, Ф. 5999 (Гродненская Губернская Белорусская Упарва), Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 3.

⁴⁸ Ibidem, s. 3 i 3 v.

⁴⁹ Ibidem, s. 4.

rozumiane w dawnych przedrewolucyjnych zapadnoruskich kategoriach, do którego zaliczano zarówno etnicznych Rosjan, jak też prawosławnych Białorusinów. Jednak w rezultacie rewolucji lutowej 1917 roku na białoruskich ziemiach cały polityczny ruch zapadnorusizmu został pozbawiony swojego głównego patrona – rosyjskiej monarchii. Stało się to przyczyną adaptacji tej ideologii do nowych politycznych uwarunkowań, w których największe poparcie zyskał białoruski ruch narodowy.

W ten sposób zapadnorusizm przestał być nurtem propagującym ideę złączenia Białorusi z Rosją, a stał się konserwatywną odmianą modelu białoruskości⁵⁰. Dokonana ewolucja zapadnorusizmu w kierunku białoruskiego ruchu narodowego pozwoliła wykorzystać intelektualny potencjał jego zwolenników dla rozwoju idei białoruskiej narodowości. Dzięki tej ideowej transformacji byli carscy urzędnicy, zapadnoruska inteligencja oraz prawosławne duchowieństwo zaczęło popierać białoruski ruch narodowy, który stał się naturalnym gwarantem zachowania ich poprzedniej polityczno-społecznej pozycji. Tego typu ideowo-polityczne przemiany doświadczyło przybyłe z bieżeniństwa prawosławne duchowieństwo eparchii grodzieńskiej, dawni gubernatorscy urzędnicy, oficerowie oraz zrusyfikowana prawosławna inteligencja, którzy zintegrowali się wokół Ruskiej Uprawy.

Z punktu widzenia tej organizacji optymalnym sposobem na realizację postawionego planu było włączenie obszaru dawnej guberni grodzieńskiej do państwa litewskiego na prawach autonomii⁵¹. Według działaczy Ruskiej Uprawy stworzona przez nich koncepcja gwarantowała stronie białoruskiej równouprawnienie z narodem litewskim, własny organ przedstawicielski i prawo do samorządu. W ten sposób Białorusini mogli mieć swój parlament, własną administrację oraz gwarancję swobodnego narodowego i religijnego rozwoju. Oprócz tego Cerkiew prawosławna otrzymała od rządu litewskiego gwarancję, że w państwie litewskim żadne wyznanie nie będzie posiadać statusu religii państwowej, a przeciwnie każde z nich będzie mogło korzystać z jednakowej ochrony państwa. Również ze strony rzymskokatolickiej litewskiej hierarchii zadeklarowano, że jeśli podlegli im księża zaczęli przejawiać przemoc wobec religii prawosławnej, to wówczas w celu

⁵⁰ А. Цвікевіч, „Западно-руссизм”: нарысы з грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в., Менск 1993, к. 333.

⁵¹ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 3 в.

zaprzestania takim praktykom, będą zastosowane najśroźsze kary, włącznie z anatema⁵². Budowa litewsko-białoruskiej państwowości pozwalała utrzymać tereny dawnej guberni grodzieńskiej w rękach Białorusinów, których wyznaniem narodowym było prawosławie. Dawało to szanse na swobodną działalność Cerkwi prawosławnej na terenie diecezji grodzieńskiej i dalszy rozwój prawosławia opartego na białoruskiej narodowości. Nawiązanie współpracy z ośrodkiem reprezentującym przede wszystkim interes duchowieństwa i wiernych prawosławnej diecezji grodzieńskiej było również wygodne dla litewskich polityków. Potwierdzała ona ich tezę, że Białorusinami mogli być wyłącznie wyznawcy prawosławia, zatem całą ludność katolicką, zamieszkującą tereny południowej Litwy, mogli przyjąć za *zesławizowanych Litwinów*⁵³. Dawało to stronie litewskiej przewagę w rywalizacji o włączenie tych obszarów do swojego państwa. Litwa, walcząca za swą niepodległość przeciwko bolszewikom i Polsce, była najbardziej akceptowalnym sojusznikiem dla Cerkwi prawosławnej w powstałych geopolitycznych uwarunkowaniach.

Promowana przez Ruską Uprawę koncepcja białorusko-litewskiej państwowości uzyskała również akceptację głównych ośrodków białoruskiej władzy państwowej: Rady Białoruskiej Republiki Ludowej oraz Wileńskiej Rady Białoruskiej⁵⁴, które znalazły się pod presją Armii Czerwonej, zajmującej od końca listopada 1918 roku centralne tereny Białorusi⁵⁵. W powstałych okolicznościach, w jakich młoda białoruska państwowość była niszczone przez bolszewików, działania prawosławnego środowiska diecezji grodzieńskiej stawały się sensowne i najbardziej realistyczne. Dawały one szanse wykorzystać współpracę ze stroną litewską i zachować w białoruskich rękach przynajmniej część swych ziem. W taki sposób Litwa stawała się jedynym sąsiednim państwem, które zapewniało Białorusinom wsparcie na arenie międzynarodowej w ich dążeniach niepodległościowych⁵⁶.

⁵² ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 15 в.

⁵³ Т. Блашчак, *Беларусы ў Літоўскай Рэспубліцы (1918-1949)*, Смаленск 2022, s. 102.

⁵⁴ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 15.

⁵⁵ Е. Міронowicz, *op. cit.*, s. 17.

⁵⁶ Т. Блашчак, *op. cit.*, s. 99.

Osobiste zaangażowanie biskupa Włodzimierza w białoruski ruch narodowy i jego ścisła współpraca z Ruską Uprawą nadały tempa nad wprowadzeniem w życie koncepcji białoruskiej państwowości budowanej przy współudziale Litwy⁵⁷. W celu otrzymania na jej realizację zgody ogółu społeczeństwa z inicjatywy tego hierarchy został zwołany w prawosławnym klasztorze św. Borysa i Gleba w Grodnie Pierwszy Białoruski Zjazd Guberni Grodzieńskiej, który odbywał się od 1 do 2 grudnia 1918 roku⁵⁸. Na zjazd przybyło 186 delegatów reprezentujących białoruskie społeczeństwo z powiatu białostockiego, bielskiego, grodzieńskiego, sokólskiego i wołkowyskiego, 9 członków Ruskiej Uprawy oraz przedstawicielstwo Grodzieńskiego Białoruskiego Narodowego Komitetu⁵⁹. Według zachowanych wspomnień przygotowania do zjazdu trwały już od lipca 1918 roku, a wszystkich przybyłych osób było około 600⁶⁰. Z ramienia prawosławnego duchowieństwa w obradach uczestniczył biskup białostocki Włodzimierz, prezbiter Studnicki i prezbiter Jan Karczyński, który był głównym prelegentem sekcji wyznaniowej⁶¹. Ze względu na organizację tego wydarzenia przez społeczność prawosławną delegatów powiatowych wybierały rady parafialne, pomimo to na zjazd zaproszono również przedstawicieli białoruskiej ludności wyznania katolickiego, którzy uczestniczyli w jego obradach podobnie jak członkowie społeczności protestanckiej⁶². Jednak jak było wyjaśnione w trakcie obrad, katolickie duchowieństwo czyniło starania, aby rozdzielić Białorusinów na katolików i prawosławnych⁶³. Zgromadzenie szerokiej reprezentacji białoruskiej ludności w warunkach niemieckiej okupacji i w kraju zdziesiątkowanym bieżącym świadczyło o istnieniu dojrzałej świadomości narodowej Białorusinów i potrzebie posiadania przez nich własnego państwa.

⁵⁷ Ibidem, s. 142.

⁵⁸ Ў. Ляхоўскі, А. Чернякевич, *Гродзенская губернская ўправа*, [w:] *Берасцейскі Хранограф : зборнік навуковых прац*. Вып. 5. Брэст : Альтернатыва, 2010, s. 122-153.

⁵⁹ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 1.

⁶⁰ А. Успенскі, *Раніца*, 1942, nr 44-45.

⁶¹ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к.12 v i к.13 v.

⁶² Ibidem, k. 19.

⁶³ Ibidem, k. 25.

Nie oceniając opcji politycznej, za jaką opowiadała się Rуска Управа, należy stwierdzić, że stanowczo przysłużyła się do narodowego zjednoczenia Białorusinów Grodzieńszczyzny. W przemyślany i rozsądny sposób, aby uniknąć radykalnych rozwiązań, dążono do rozpoczęcia politycznego życia poprzez budowę nowych organów władzy przy zachowaniu starych mechanizmów. Rуска Управа swoją działalnością agitatorską skierowaną do Białorusinów zamieszkujących w granicach dawnej guberni grodzieńskiej doprowadziła do upodmiotowienia ich obecności w regionie, sformułowania ich historycznych praw do władania tym terenem i nadania białoruskim dążeniom niepodległościowym międzynarodowego wymiaru. Na zorganizowanym zjeździe odbyła się swego rodzaju transformacja charakteru białoruskiej tożsamości z konfesyjnego na narodowy. W swym wystąpieniu protoprezbiter Jan Karczyński wykazał potrzebę budowy jednego silnego narodu bez względu na podziały wyznaniowe, wzywając Białorusinów katolików i prawosławnych do wspólnego zjednoczenia. Wypowiadał się także za poparciem dla księży katolickich, którzy zdecydowali się na używanie języka białoruskiego w dodatkowych nabożeństwach, chociaż jednocześnie uważał za przedwczesne wprowadzenie go do prawosławnej liturgii⁶⁴. Ostatecznie wśród zgromadzonych delegatów język białoruski nabrał rangę języka narodowego i decyzją zjazdu stał się obowiązkowym językiem nauczania, zamieniając język rosyjski. Nastąpił moment, w którym białoruska ludność byłej guberni grodzieńskiej sformowała się jako etniczny naród. Oficjalnym tego wyrazem była zmiana nazwy Ruskiej Uprawy na Białoruską, w wyniku czego był utworzony Białoruski Zarząd Guberni Grodzieńskiej, do którego gremium prócz członków byłej Ruskiej Uprawy weszli reprezentanci Grodzieńskiego Białoruskiego Komitetu i przedstawiciele poszczególnych powiatów⁶⁵. W ten symboliczny sposób prawosławne środowisko reprezentowane głównie przez duchowieństwo i rosyjską inteligencję wykazało swoją jedność z białoruskim ruchem niepodległościowym.

O wysokim autorytecie Cerkwi w życiu narodowym ludności białoruskiej świadczyły również pojawiające się na zjeździe zarzuty w stronę prawosławnego duchowieństwa. Białoruski aktywista z Grodna Janka Nastu-

⁶⁴ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 18 і 19.

⁶⁵ Ibidem, k. 20 v.

siewicz, który wyróżniał się aktywnym udziałem w obradach i jako jedyny przemawiał w języku białoruskim, zarzucając prawosławnemu duchowieństwu pozostawienie w 1915 roku swych wiernych bez duszpasterskiej opieki, porównał ich do kleru katolickiego, który pozostał w swych parafiach⁶⁶. Tym samym, wiedząc o dużym znaczeniu księży katolickich w budowie polskiej tożsamości, wskazał na analogiczną rolę duchowieństwa prawosławnego wśród ludności białoruskiej. O znaczącej roli Cerkwi w kształtowaniu białoruskiej tożsamości narodowej i jej zaangażowaniu w ruch niepodległościowy świadczyła kolejna wypowiedź delegata Nastusiewicza, w której twierdził, że duchowieństwo nie powinno ingerować w życie polityczne kraju⁶⁷. Z przedstawionego protoprezbiterem Karczyńskim stanowiska Cerkwi, jakie w jej imieniu zajął w wywiązanej dyskusji, wynikało, że poczuwała się ona do odpowiedzialności za polityczny los swych wiernych. Przyznał, że duchowieństwo popełniło ogromny błąd, porzucając prawosławne społeczeństwo, usprawiedliwiając ich jedynie tym, że niemiecka władza okupacyjna uważała ich za rosyjskich szpiegów, podczas gdy do księży katolickich i Żydów ich podejście było odmienne⁶⁸. Jak wykazywał kolejny delegat Ditman, który będąc luteraninem, zajmował w tej kwestii neutralną pozycję, w 1915 roku pozostali katolicy księża nie czuli zagrożenia, ponieważ okupacyjna armia składająca się w większości z katolików, nie mogła się do nich odnosić z wrogością, natomiast kler prawosławny pozostając na miejscu, byłby w niebezpieczeństwie⁶⁹. O odpowiedzialności prawosławnych osób duchownych za swoich wiernych świadczy również ich powrót z bieżenstwa. Z opanowanej bolszewizmem Rosji nie udali się na emigrację, a wrócili jako jedni z pierwszych do Grodna i podjęli natychmiastowy wysiłek mający na celu normalizację życia Cerkwi prawosławnej i zabezpieczenia jej bytu w nowych warunkach politycznych. Zjazd był efektem tych działań i udaną próbą konsolidacji przedstawicieli dużej części białoruskiej ludności dawnej guberni grodzieńskiej. Chęć podważenia jego ogólnonarodowej roli stwierdzeniem wypowiedzianym przez jego uczestnika Andrzeja Jakubeckiego, że zjazd był soborem prawosławnych,

⁶⁶ Ibidem, k. 13.

⁶⁷ Ibidem, k. 13.

⁶⁸ Ibidem, k. 13 v.

⁶⁹ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 13.

a nie Białorusinów wszystkich wyznań dowodziło tego, że na Grodzieńszczyźnie inicjatywę budowy białoruskiego ruchu narodowego podjęła również Cerkiew prawosławna⁷⁰. Jej wkład we wzmacnienie świadomości narodowej wszystkich Białorusinów bez względu na wyznanie okazał się trwałym. Świadczy o tym późniejszy Zjazd Białorusi Zachodniej do spraw religii, na którym w rezolucji końcowej zostało stwierdzone, że zarówno Cerkiew prawosławna, jak i Kościół rzymskokatolicki na Zachodniej Białorusi powinny mieć białoruski charakter narodowy⁷¹.

Prowadzona przez prawosławne duchowieństwo i inteligencję konsolidacja narodowa Białorusinów została zatrzymana przez stronę polską. W wyniku ostatecznej ewakuacji niemieckich sił zbrojnych 30 kwietnia 1919 roku do Grodna zaczęły wkraczać uzbrojone oddziały Wojska Polskiego. Tak jak przypuszczała strona prawosławna, przybycie Polaków nie okazało się sojuszniczą pomocą w dążeniu Białorusinów do budowy własnej państwowości. Na zajętych terytorium byłej guberni grodzieńskiej utworzono Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Oficjalnie była to jedynie tymczasowa polska administracja do czasu ostatecznego ustalenia państwowości regionu. W praktyce na zarządzanych terenach rząd polski przy pomocy wojska natychmiast rozpoczął umacniać swoją pozycję i sprzyjać wyłącznie interesom Polaków i Kościoła rzymskokatolickiego⁷². Rozpoczęły się prześladowania białoruskich politycznych i społecznych aktywistów. W swojej polityce wobec Białorusinów Polacy stosowali kryterium religijne, które polegało na represjach wobec prawosławnych i asymilacji wobec katolików. Działaczy prawosławnych aresztowano i więziono, katolików pozostawiono na wolności z nakazem pracy na rzecz Polski. Przeprowadzano szczegółowe rewizje prawosławnego duchowieństwa, oficerów i wszystkich aktywnych politycznie prawosławnych Białorusinów. Większość aresztowanych stanowili prawosławni chłopci, którzy chcieli być Białorusinami, a nie Polakami. Przeciwno aresztowaniom Białorusinów protestował Białoruski Zarząd Guberni Grodzieńskiej⁷³. Jednak sami jego członkowie w lipcu 1919 roku zostali zatrzymani przez polskie służby i uwięzieni. Taki

⁷⁰ Ibidem, k. 5.

⁷¹ Архіў Гродзенскай Праваслаўнай Епархіі, Рэзалюцыя З'езду Заходняй Беларусі па рэлігійнаму пытанню, к. 1.

⁷² U.A. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 64-65.

⁷³ P. Chomik, H. Głogowska, S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, E. Mironowicz, Z. Misiuk, H. Siemianczuk, op. cit., s. 236.

los spotkał również protoprezbitera Jana Karczyńskiego, który z ramienia prawosławnej diecezji grodzieńskiej 4 kwietnia 1919 roku był wybrany do litewskiego sejmu, gdzie wraz z innymi białoruskimi deputowanymi reprezentował Grodzieńszczyznę. Ostatecznie Białoruska Uprawa swoją działalność zakończyła latem 1919 roku, zlikwidowana przez polskie władze⁷⁴.

Zwołanie Pierwszego Białoruskiego Zjazdu Guberni Grodzieńskiej zademonstrowało autorytet Cerkwi prawosławnej, który posiadała w narodzie białoruskim. Zaufanie, jakim prawosławni Białorusini ją obdarzyli, pozwoliło jej kształtować narodową tożsamość i zdobyć poparcie społeczeństwa na realizację własnej koncepcji budowy białoruskiej państwowości. Ruska Uprawa jako organ przedstawicielski prawosławnej białoruskiej ludności miała największe poparcie Białorusinów w regionie i stała się ich główną siłą polityczną. W ciągu niespełna pół roku od powrotu z bieżaństwa udało się jej stworzyć organizację polityczną, posiadającą swoje struktury terenowe, oraz nawiązać międzynarodową współpracę z rządem litewskim w celu budowy litewsko-białoruskiego państwa, w ramach którego Białorusini pozostaliby na swych etnicznych terenach gospodarzami na prawach szerokiej autonomii⁷⁵. W ten sposób działania Cerkwi prawosławnej stworzyły realne warunki dla narodowego rozwoju Białorusinów na terenie byłej guberni grodzieńskiej i przyczyniły się do zachowania białoruskiego charakteru regionu.

References

Źródła archiwalne

Архіў Гродзенскай Праваслаўнай Епархіі, Рэзалюцыя з'езду Заходняй Беларусі па рэлігійнаму пытанню. [Архіў Гродзенскай Праваслаўнай Епархіі, Рэзалюцыя З'езду Заходняй Беларусі па рэлігійнаму пытанню.]

Архів Svâto-Uspenskogo Žirovickogo monastyrà. Letopis' Sofijskogo sobora. [Архив Свято-Успенского Жировицкого монастыря. Летопись Софийского собора.]

Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Dział Starych Druków i Rękopisów, Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, nr akc. 1665/3.

⁷⁴ Т. Блашчак, *op. cit.*, s. 114-115.

⁷⁵ ГАРФ, Ф. 5999, Оп. 1, Д. 1, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской управой ещё состоявшегося 1-го и 2-го декабря 1918 года в гор. Гродно, к. 19 v.

Gosudarstvennyj Arhiv Rossjskoj Federacii, F. 5999 (Grodnenskaâ Gubernskaâ Belorusskaâ Uparava), Op. 1, D. 1, LL 1-21, Protokol Pervogo Grodnenskogo Gubernskogo Belorusskogo S'ezda, sozvonnoho Russkoj Upravoy i sostoâvšegoš1-go i 2- go dekabrá 1918 goda v gor. Grodno. [Государственный Архив Российской Федераций, Ф. 5999 (Гродненская Губернская Белорусская Упарava), Оп. 1, Д. 1, ЛЛ 1-21, Протокол Первого Гродненского Губернского Белорусского Съезда, созванного Русской Управой и состоявшегося 1-го и 2- го декабря 1918 года в гор. Гродно.]

Bibliografia

- Blašćak T., *Belarusy ŭ Litoŭskaj Rėspublićy (1918-1949)*, Smalensk 2022. [Блашчак Т., *Беларусы ў Літоўскай Рэспубліцы (1918-1949)*, Смаленск 2022.]
- Buczyński A., *Wybrane aspekty zapadnoruskiej tożsamości*, [w:] *Białoruś: przeszłość i teraźniejszość: Kultura, literatura, język*, red. R. Radzik, M. Sajewicz, Lublin 2010.
- Chomik P., Głogowska H., Iwaniuk S., Łatyszonek O., Mironowicz E., Misiuk Z., Siemianczuk H., *Historia Białorusinów Podlasia*, Białystok 2016.
- Cvikevič A., „*Zapadno-russizm*”: narysy z gramadskaj mys'li na Belarusi ŭ XIX i pačatki XX v, Mensk 1993. [Цвікевіч А., „*Западно-руссизм*”: нарысы з грамадскай мысьлі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в, Менск 1993.]
- Čerepica V.N., *Gorod-Krepost' grodno. V gody pervoj mirovoj vojny*, Grodno 2005. [Черепица В.Н., *Город-крепость Гродно. В годы первой мировой войны*. Гродно 2005.]
- Doroš N., *Pravoslavnyj Grodno. Sbornik očerkov, fotografij, vospominanij, duhovnoho nasledia, arhivnyh dokumentov obistorii Grodnenskoj eparhii*. Grodno 2000. [Дорош Н., *Православный Гродно. Сборник очерков, фотографий, воспоминаний, духовного наследия, архивных документов об истории Гродненской епархии*. Гродно 2000.]
- Dymitruk S., *Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 roku na przykładzie guberni tomskiej*, „Przeszłość Demograficzna Polski Materiały i Studia” 2017, t. 39, s. 283-322.
- Ežegodnik Rossii, 1904 g., .C-Petrburg 1905. [*Ежегодник России*, 1904 г., С- Петербург 1905.]
- Kasák Ľ., *Z gistoryi Pravaślaŭnaj Carkvy Belaruskaga narodu*, N'ŭ-Jork, 1956. [Касяк І., *З гісторыі Праваśлаўнай Царквы Беларускага народу*, Нью-Йорк, 1956.]
- Lâhoŭski Ŭ., Černâkevič A., *Grodnenskaâ gubernskaâ ŭprava*, [w:] *Berascejski Hranograf: zbornik navukovyh prac*. Vyp. 5. Brėst : Al'ternativa, 2010, s. 122-153. [Ляхоўскі Ŭ.,

- Чернякевич А., *Гроденская губернская управа*, [w:] *Берасцейскі Хранограф: зборнік навуковых прац*. Вып. 5. Брэст : Альтернатива, 2010, s. 122-153.]
- Łatyszonek O., Mironowicz E., *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok 2002.
- Martos A., *Belarus' v istoričeskoj, gosudarstvennoj i cerkownoj žizni*, Buėnos-Ajres 1966. [Мартос А., *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Буэнос-Айрес 1966.]
- Michaluk D., *Premier Białoruskiej Republiki Ludowej Antoni Łuckiewicz wobec polskich i litewskich aspiracji do Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny*, [w:] Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich, nr 2 (2010).
- Milovndov A. I., *Zaslugi grafa M.I. Murav'eva Dla pravoslavnoj Cerkvi v Severo-Zapadnom krae*, Harkov 1900. [Милонднов А. И., *Заслуги графа М.И. Муравьева для Православной Церкви в Северо-Западном крае*, Харьков 1900.]
- Mironowicz A., *Wyznania a świadomość narodowa Białorusinów*, „Białostockie Teki Historyczne”, Białystok 2011, tom 9, s. 81-98.
- Mironowicz A., *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, [w:] „Elpis”, (20), 2018, s. 85-109.
- Mironowicz E., *Historia Białorusi XX-XXI wieku*, Białystok 2021.
- Miranovič Â., *Ustup*, [w:] *Beženstva 1915*. red. L. Luba, Belostok 2015, s. 5-13. [Мірановіч Я., *Уступ*, [w:] *Беженства 1915*. ред. Л. Луба, Белосток 2015, s. 5-13.]
- Mitropolit Vladimir. *Svătitel-molitvennik, 1873-1959*. Pariž 1965. [Митрополит Владимир. *Святитель-молитвенник, 1873-1959*. Париж 1965.]
- Monolatiј I., Walak M., *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia*, [w:] „Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich, t. 2, Ukraina i Białoruś: Przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją”, red. W. Paruch, Lublin 2013, s. 143-193.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
- Pawluczuk U.A., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- Pravoslavnaâ Ęnciklopediâ, red. generalna Patriarchy Moskwy i Wszechrusi, T. VIII, 2000. [Православная Энциклопедия, red. generalna Patriarchy Moskwy i Wszechrusi, T. VIII, 2000.]
- Pravoslavnaâ Ęnciklopediâ, red. generalna Patriarchy Moskwy i Wszechrusi, T. XIII, 2006. [Православная Энциклопедия, red. generalna Patriarchy Moskwy i Wszechrusi, T. XIII, 2006.]
- Sawicki P., *Uwarunkowania społeczno-polityczne diecezji grodzieńskiej w latach 1915-1921*, [w:] „Rocznik Białkopodlaski”, 2019/2020, Biała Podlaska 2020, s. 189-203.
- Ŝeglov G. Ę., *God 1863. Zabytyestraniicy*. Minsk 2007. [Г. Э. Щеглов, *Год 1863. Забытые страницы*. Минск 2007.]

- Svitič A. K., *Pravoslavnaâcerkov' v Pol'she i ee avtokefaliâ*, [w:] *Pravoslavnaâcerkov' na Ukraine i v Pol'she v XX stoletii: 1917-1950 gg.* Moskva: Krutickoe podvor'e; Obšestvo lûbitelej cerkovnoj istorii, 1997. [Свити́ч А. К., *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, [w:] *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917-1950 гг.* Москва: Крутицкое подворье; Общество любителей церковной истории, 1997.]
- Тырановски J., *Integralność terytorialna, nienaruszalność granic i samostanowienie w prawie międzynarodowym*, Warszawa-Poznań 1990.
- Uspenski, Raniča A., 1942, nr 44-45. [Успенски А., Рани́ца, 1942, nr 44-45.]
- Utrata S., *Vosstanie 1863-1864 gg. I cerkovnaâ žizn' v Belorussii*, (rękopis), Žiroviči 2000. [Утрата С., *Восстание 1863-1864 гг. II церковная жизнь в Белоруссии*, (рękopis), Жировичи 2000.]